

Розділ 1. Національна економіка та світове господарство

Урок 7-8 СУСПІЛЬНА ТА ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА

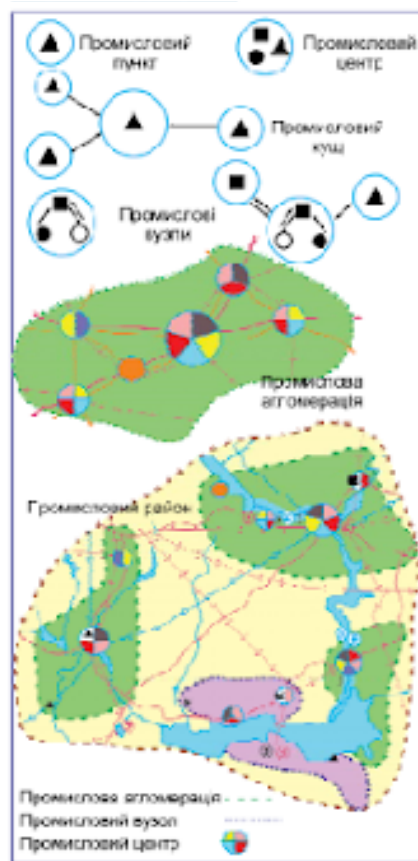
ФОРМИ СУСПІЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА.

Суспільне виробництво має різні форми своєї організації. Серед них розрізняють концентрацію, дисперсію, комбінування, спеціалізацію, кооперування, агломерування. Концентрація — це зосередження дедалі більших обсягів виробництва продукції чи надання послуг на окремих підприємствах. Вона виражається у створенні великих підприємств, що дає змогу більш ефективно використовувати устаткування і тим самим підвищити продуктивність праці. Водночас у різних видах діяльності концентрація виробництва має чіткі межі, адже з погляду економічної ефективності підприємства мають оптимальні розміри. Ці розміри змінюються на різних етапах науково-технічного розвитку. Якщо на початку 70-х років XX ст. оптимальним вважали металургійний завод, на якому виплавляли щонайменше 4 млн тонн сталі на рік, то вже через 10 років цей показник становив 700 тис. тонн. Надмірна концентрація виробництва призводить до виникнення підприємств-гігантів, які не відповідають умовам мінливої економіки. Вони не можуть вчасно реагувати на зміну попиту, їх неможливо швидко переорієнтувати на випуск конкурентоздатної продукції. Тому в сучасних умовах проявляється інша форма організації виробництва — дисперсія, тобто його розосередження, розсіяння. Активізація такої форми зумовлена розвитком малого й середнього бізнесу та залученням у виробництво високопродуктивних технологій, які можна застосовувати на міні-підприємствах. Дисперсія проявляється в повсюдному розміщенні середніх та невеликих підприємств, їх поширенні навіть у селах. Спеціалізація — це випуск на одному підприємстві однорідного виду продукції. Це сприяє поліпшенню її якості, підвищенню продуктивності праці, зниженню собівартості виробництва. Розрізняють кілька видів спеціалізації виробництва. За умов предметної спеціалізації підприємство випускає кінцеву, готову до споживання чи використання продукцію, наприклад цукерки — на кондитерській фабриці, трактори — на тракторному заводі. У разі подетальної (або повузлової) спеціалізації підприємство виготовляє лише окремі деталі (гумовотехнічні вироби, інтегральні схеми), агрегати чи вузли для подальшого комплектування готової продукції (двигунів, електроустаткування, твердих магнітних дисків («вінчестерів»), будівельних конструкцій тощо). Спеціалізація постадійна (або технологічна) — це виконання окремих стадій технологічного процесу на самостійних підприємствах. У машинобудуванні такими є ливарні й складальні заводи, в алюмінієвій промисловості — рудники, на яких видобувають сировину, гірничозбагачувальні фабрики, глиноземні заводи, що виробляють напівфабрикат, алюмінієві підприємства, що виплавляють готовий метал. Кооперування — це встановлення виробничих зв'язків між спеціалізованими підприємствами, що спільно працюють над виробництвом кінцевої продукції. Воно набуло великого поширення в машинобудуванні. Наприклад, для виробництва автомобіля чи літака необхідні

деталі, вузли й агрегати, що їх виробляють десятки й сотні різних спеціалізованих підприємств. Потім усі вони постачають ці деталі на складальне підприємство, яке випускає готову продукцію. Комбінування — це поєднання на одному підприємстві всіх стадій переробки певної сировини аж до виготовлення готової продукції, а також інших виробництв, що або переробляють продукцію основного виробництва, або використовують його відходи. Комбінування забезпечує комплексну переробку сировини, мало- або безвідхідність виробництва. Комбінати найбільш поширені в нафтохімічній, металургійній, текстильній, деревообробній промисловості. Залізорудний комбінат, наприклад, видобуває, подрібнює, збагачує руду і виготовляє напівфабрикат для металургійного комбінату. А той, своєю чергою, виплавляє чавун, сталь і прокат з нього. Попри основні виробництва, на цих комбінатах виробляють різні будівельні матеріали з відходів видобутку, збагачення і виплавлення руди. Концентрація і комбінування виробництва ведуть до виникнення великих виробничих центрів на певній обмеженій території. Натомість агломерування веде до територіального розширення таких центрів виробництва, їх ускладнення і формування агломерацій. З курсу географії 8 класу вам відоме поняття міської агломерації (сукупність міських поселень, що формується на певній території навколо одного чи кількох великих міст унаслідок встановлення між поселеннями різноманітних інтенсивних зв'язків, зокрема виробничих). Саме виробничі зв'язки між групою близько розташованих поселень лежать в основі виробничої агломерації. У перекладі з латини комбінування означає з'єднання, агломерування — приєднання, нагромадження. Терміни, що позначають форми організації виробництва, походять від латинських слів: спеціалізація — від слова особливий; кооперування — від співпрацюю. 31 РОЗДІЛ І ФОРМИ ПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСТВА. Як ви вже знаєте, основними формами просторової організації економічної діяльності суспільства на глобальному рівні є національні економіки (національні господарства). Вони, своєю чергою, мають внутрішню просторову організацію. Головними просторовими формами економіки на загальнодержавному рівні є економічні зони і райони. Наприклад, в Україні виокремлюють Південний (Причорноморський), Північно-Східний, Центральний та інші економічні райони, кожний з яких об'єднує господарство кількох областей; у Росії вирізняють дві економічні зони — Західну (об'єднує економічні райони Європейської частини країни) і Східну (Азійська частина). Характерними ознаками економічного району є: • тісний зв'язок з розташованим на його території найбільшим поселенням, що являє собою економічне ядро району; • наявність певної господарської спеціалізації. Спеціалізацію економічного району формують ті виробництва, продукція чи послуги яких призначені для потреб населення і господарства всієї країни. Спеціалізація визначає «обличчя» району в національній економіці. Наприклад, економічним ядром Західного району в Україні є місто Львів, а спеціалізується район на виробництві трамваїв, побутової електротехніки, лісозаготівлі й переробці деревини, рекреаційно-туристичній діяльності. Підприємства різних виробництв розташовані на території по-різному одне відносно одного (близько або віддалено), щодо населених пунктів (у їх межах чи поза ними),

своїх сировинно-ресурсних баз і працересурсних територій (у їх центрі чи ближче до околиць) тощо. В одних випадках підприємства розміщені поодиночі, в інших — групами. Їх групи утворюють територіальні поєднання. Підприємства можуть об'єднувати або спільне електро-, водо- чи газопостачання, або виробничі зв'язки (взаємне постачання деталей, матеріалів, напівфабрикатів), або перше і друге. Так виникають територіальні елементи господарства, що утворюють його територіальну структуру. Територіальна структура господарства — це сукупність певним чином розташованих територіальних елементів, що так чи інакше взаємодіють один з одним. Територіальна структура господарства тісно пов'язана з розселенням, транспортною мережею, а також особливостями природного середовища території. Елементи територіальної структури можуть мати точкові, вузлові, лінійні, кущові, ареальні форми. Зокрема, види діяльності первинного сектору економіки — сільське, лісове, рибне господарства, видобувна промисловість, що тісно взаємодіють із природним середовищем, мають переважно ареальні (площинні) форми: сільськогосподарські зони і райони, лісогосподарські й лісопромислові райони та ділянки, рибпромислові зони і райони, гірничовидобувні басейни, райони, ареали. Більшість підприємств промисловості розміщена в населених пунктах і утворює точкові та кущові елементи територіальної структури. 32 РОЗДІЛ I

Промисловий пункт — це розташоване в певній точці (переважно в поселенні) одне підприємство (мал. 19). Наприклад, містечко із цукровим заводом або село з лісопильним цехом. Промисловий центр — зосередження в одному населеному пункті кількох підприємств, переважно не пов'язаних між собою. Прикладом може слугувати мале місто з овочеконсервним і приладобудівним заводами, швейною фабрикою, друкарнею.

Мал. 19. Елементи територіальної структури промисловості

Промисловий куш — зосередження в кількох близьких поселеннях підприємств одного виду діяльності, що найчастіше взаємопов'язані. Наприклад, машинобудівний куш формується головним (складальним) підприємством і багатьма заводами, що постачають до нього деталі, вузли, агрегати і розташовані в навколишніх поселеннях. Промисловий вузол — це переважно велике місто або група близько розташованих міст з великою кількістю підприємств (у т. ч. великих за розмірами), частина з яких взаємопов'язана. В Україні, наприклад, промислові вузли сформувалися навколо обласних центрів та інших великих міст. Промислова агломерація — територіальне зосередження підприємств різних видів промислової діяльності у формі промислових центрів і вузлів на порівняно невеликій території. В агломерації розрізняють її ядро — місто-мільйонник або дуже велике місто, що є найбільшим промисловим вузлом на цій території. Інші територіальні елементи пов'язані з ядром розгалуженою мережею комунікацій і виробничими зв'язками. Як і міські агломерації, промислові агломерації можуть мати не одне, а кілька ядер. В Україні, наприклад, сформувалися Київська, Харківська, Дніпровсько-Кам'янська, Донецько-Макіївська, Одеська, Запорізька, Львівська промислові агломерації. Промисловий район на значно більшій території поєднує промислові агломерації, вузли, центри і має чітку виробничу спеціалізацію. Наприклад, Придніпровський промисловий район в Україні спеціалізується на розвитку електроенергетики, металургійної та хімічної промисловості, машинобудування. Територіальну структуру транспорту формують такі елементи, як транспортні лінії (наприклад,

залізниці, автошляхи, судноплавні річки), транспортні пункти (станції на окремій залізничній гілці, пристані на річці), транспортні вузли (станції у місцях розгалуження чи перетину залізничних ліній). Елементи територіальної структури господарства можуть бути спеціалізованими й багатогалузевими. Спеціалізовані елементи відображають територіальні поєднання підприємств у окремих видах економічної діяльності (зернова зона, цукровобуряковий пункт, центр харчової промисловості, автомобілебудівний куц, нафтохімічний вузол, залізничний вузол, автомагістраль). Натомість багатогалузеві елементи утворені підприємствами кількох видів діяльності (хіміко-машинобудівний промисловий центр, металургійно-машинобудівельно-хімічний промисловий вузол, залізнично-річковий транспортний вузол, промислово-транспортний вузол, залізнично-автомобільно-річкова транспортна магістраль).

Запитання і завдання

1. Чим різняться між собою концентрація і дисперсія виробництва? За яких умов вони виникають? 2. Які є види спеціалізації виробництва? У чому вони полягають?
3. Як пов'язані між собою спеціалізація і кооперування виробництва?
4. У чому полягають економічні переваги комбінатів? У яких виробництвах вони поширені?
5. Що таке економічний район? Наведіть приклади таких районів в Україні.
6. Наведіть приклади елементів територіальної структури транспорту. Поміркуйте, чи існує взаємозв'язок між елементами територіальної стр